

VYŠIEL PRVÝ DIEL MATERIALISTICKEJ DIALEKTIKY

Roku 1981 vyšiel v Moskve v Nakladateľstve „Mysl“ prvý diel kolektívnej práce sovietskych autorov *Materialistická dialektika*. Ide o fundamentálne päťzväzkové dielo, ktoré je prvým pokusom o syntetický, logicky ucelený výklad princípov, zákonov a kategórií materialistickej dialektiky. Na jeho prípravu sa podieľa veľký autorský kolektív pod vedením Severo-západného oddelenia Filozofickej spoločnosti ŽSSR, prezidia tejto spoločnosti a niektorých problémových rád Ministerstva vysokých a stredných škôl RSFSR. Jeho hlavnými redaktormi sú F. V. Konstantinov a V. G. Marachov. Prvý zväzok tohto diela sa zameriava na analýzu problémov objektívnej dialektiky, druhý na rozbor problematiky subjektívnej dialektiky (teórie poznania a logiky), tretí skúma dialektiku prírody a prírodných vied, štvrtý dialektiku spoločenského vývinu a piaty diel má byť kritickou analýzou nemarxistických koncepcií dialektiky.

Prvý zväzok tohto diela má názov *Objektívna dialektika*. Obsahuje úvod F. V. Konstantinova a V. G. Marachova, verovaný predmetu dialektiky, jej základné princípy a výklad teórie objektívnej dialektiky. Teória objektívnej dialektiky (dialektická ontológia) sa chápe ako ontológia nového typu: nie je učením o tzv. bytí vôbec, ale o objektívnom bytí, je vedením o objektívne univerzálnom, ale nie samo objektívne univerzálne. Prvá časť výkladu dialektickej ontológie (red. V. P. Branskij, V. V. Iljin) skúma otázku, čo sa vyvíja. Rozpracúva teóriu materiálneho objektu ako nositeľa vývinu, jeho atribútov a rieši problém výstavby systému kategórií ako teoretických odrazov týchto atribútov. Kľúčom k vý-

stavbe takého systému je „rozčlenenie“ materiálneho objektu na podstatu a jav. Druhá časť výkladu (red. F. F. Vjakkerev, B. V. Achlibininskij) skúma otázku, ako sa deje tento vývin. Analyzuje základné zákony dialektiky, problém ich vzájomného vzťahu, ako aj ich vzťah ku kategóriám dialektiky. V prvej časti sa abstrahuje od vývinu; materiálny objekt sa skúma ako stacionárny útvar. V druhej časti sa analyzuje proces jeho vývinu, typy, formy a druhy vývinových procesov a problém ich zameranosti.

Analýza predmetu materialistickej dialektiky sa v knihe rozvíja rozborom jej základných princípov, ktoré sa chápu ako všeobecné tvrdenia, charakterizujúce danú oblasť vedenia z hľadiska ontologického, gnozeologického, metodologického, axiologického a sociologického a zjednocujúce všetky kategórie a zákony dialektiky do celostného systému. Vyčleňujú sa tieto základné princípy materialistickej dialektiky: princíp jednoty teórie a praxe, vzájomnej väzby objektu a jeho atribútov, rozpornosti objektu a jeho atribútov, princíp vývinu, princíp odrazu a princíp stranickosti. Ich uplatnenie vedie autorov k charakteristike materiálneho objektu ako predmetu teórie dialektiky, k vymedzeniu vzájomnej väzby objektu a jeho atribútov (t. j. takých charakteristík objektu, ktoré sú vlastné všetkým jeho konkrétnym prejavom bez výnimky), k rozčleneniu materiálneho objektu na podstatu a jav (ktoré sa stáva kľúčom k výstavbe kategoriálneho systému). Zdôvodňuje sa tu nevyhnutnosť prechodu od stacionárneho objektu k teoretickému zobrazeniu jeho vývinu. Princíp vývinu nachádza svoje koncentrované vyjad-

renie v základných zákonoch dialektiky a metodologicky v zjednotení „historickej analýzy“ (postupu od konkrétneho k abstraktnému) a „historickej syntézy“ (postupu od abstraktného ku konkrétnemu). Teória objektívnej dialektiky (teória v čase sa vyvíjajúceho materiálneho objektu) a teória subjektívnej dialektiky (teória jeho poznania) sa podľa autorov líšia výrokovo i kategoriálne (kategóriami objektívnej dialektiky sú podľa nich kategórie podstaty a javu, kvality, kvantitty a miery, zákona, možnosti a skutočnosti, nevyhnutnosti a náhody, príčinnosti a vzájomného pôsobenia; kategóriami subjektívnej dialektiky sú pojmy vedenia, činnosti, empirie, teórie, obrazotvornosti, ohraničenia, zovšeobecnenia, znaku, významu, formulácie, interpretácie atď.). Téza o jednote dialektiky, logiky a teórie poznania sa interpretuje ako jednota rozdielneho. Kritizuje sa tak „čistý“ ontologizmus, ako aj „čistý“ gnozeologizmus. Jednota teórie objektívnej a subjektívnej dialektiky sa chápe ako jednota dialektickomaterialistickej ontológie a gnozeológie.

Predmetom prvej časti s názvom *Dialektická teória hmoty ako nositeľa vývinu* je materiálny objekt v jeho stacionárnom stave. Časť obsahuje štyri kapitoly. V prvej z nich — *Dialektické chápanie hmoty* — sa proti substrátovému chápaniu hmoty (prahmoty, látka) rozvíja dialektická koncepcia hmoty ako svojhynnej substance (causa sui). Ukazuje sa na to, že vymedzenie pojmu hmoty ako objektívnej reality danej v pocitoch je len jej východiskovým určením; konkrétny pojem hmoty sa získava až celým systémom „ontologických pojmov“. Nevyčerpatelnosť hmoty sa chápe v zmysle jej kvalitatívnej mnohotvárnosti (ktorá je nekonečná) a v zmysle existencie kvalitatívne rozdielnych štruktúrnych úrovní so špecifickými zákonmi (ktorá nemusí byť univerzálna). Pojem re-

álnej nekonečnosti sa vymedzuje ako jednota intenzívnej a extenzívnej nekonečnosti (nekonečnosti do hĺbky a do šírky).

V druhej kapitole *Materiálny objekt ako jednota javu a podstaty* sa jav chápe ako niečo jednotlivé (táto vec, táto vlastnosť, tento vzťah, tento proces), ako niečo principiálne (bezprostredne alebo sprostredkovane), pozorovateľné a podstata sa charakterizuje ako vnútorný základ (osnovanie) javových foriem. Poznanie podstaty sa vyvíja od empirického (zhoda) k teoretickému (základ) a vyžaduje uplatniť abstrakciu vyčlenenia, stotožnenia a nahradenia (zameščenija). Vysvetlenie sa chápe ako konkretizácia tohto základu. Z tohto hľadiska sa kritizujú jednostranné charakteristiky podstaty (zhodné v javoch, časť javu podmieňujúca ostatné, zvláštny jav, z ktorého sa vyčlenili iné, invariantné v javoch, jednota mnohotvárného, systém vnútorných väzieb a vzťahov, zákon a systém zákonov, nevyhnutnosť a i.)

V tretej kapitole *Dialektická analýza objektu ako javu* sa charakterizujú kategórie kvality, kvantitty a miery, pohybu, priestoru a času. Kvalita sa vymedzuje ako určenosť bytia objektu a zároveň ako jeho systémovosť, resp. jednota prvkov a štruktúry. Analyzuje sa tu pojem kvalitatívnej hranice, rozlišuje sa vnútorná a vonkajšia zložka kvality (anticipovaná v učení o prvotných a druhotných kvalitách), vymedzuje sa pojem vlastnosti a stavu. Pojem kvantitty sa charakterizuje ako jednota čísla a veličiny. Číslo sa vymedzuje ako odraz objektívnej existencie ekvivalentných množín objektov (prvkov), resp. objektívnej existencie vzťahov medzi neekvivalentnými množinami. Veličina sa charakterizuje vzťahom totožnosti a rozdielu, resp. rovnosti a nerovnosti. Autori pritom podrobujú kritike tautologické a opisné charakteristiky kategórie kvantitty (opis jej druhov, to, čo je vyjadriteľné

v číslach, čo je merateľné, spoločné v rovnorodom atď.). Kategória miery sa vymedzuje ako jednota kvality a kvantity, kvalitatívnych a kvantitatívnych zmien, ako prostriedok merania a imanentná hranica objektu, ako funkcionálny (kvantitatívne kvalitatívny) vzťah medzi prvkami, stránkami atď. objektu. Pohyb sa chápe ako atribút hmoty, spôsob jej existencie, ako zmena vôbec a pretrvávajúce v procese zmien. Rozpornosť pohybu sa charakterizuje jednotou stabilitnosti a premenlivosti. Problém klasifikácie druhov pohybu sa nepokladá za špecificky filozofickú záležitosť. Pri analýze kategórií priestoru a času autori zdôrazňujú objektívny a atributívny charakter priestoru a času (časopriestoru) a svoju kritiku zameriavajú najmä proti ich chápaniu ako „prázdna“ (Demokritos, Newton). Priestor sa charakterizuje ako jednota miesta a polohy, čas ako jednota trvania a okamihu. Otázka univerzality (tej či onej) metrickej a topologickej štruktúry časopriestoru sa ponecháva otvorenou.

Vo štvrtej kapitole *Dialektická analýza podstaty objektu* sa rozoberajú kategórie zákona, možnosti a skutočnosti, nevyhnutnosti a náhody, príčinnosti a vzájomného pôsobenia. Zákon sa vymedzuje ako určitá forma opakovateľnosti, pričom sa rozlišuje dynamická a pravdepodobnostná opakovateľnosť (zákonitosť). Rozlišujú sa zákony fenomenologické (opakovateľné v javoch) a nefenomenologické (opakovateľné v rovine podstaty), zákony objektívne a vedecké. Ukazuje sa, že univerzalita vedeckých zákonov má svoje hranice. Skutočnosť (ako protiklad možnosti) sa charakterizuje ako aktuálne bytie objektu v konkrétnych kvalitatívnych a kvantitatívnych priestorových a časových určeníach, v jeho zmene a vývine. Možnosť sa charakterizuje ako budúcnosť objektu v stávajúcej skutočnosti. Skutočnosť obsahuje súbor možností a v konkrétnych pod-

mienkach dochádza k výberu možností, ktoré sa realizujú. Kritérium možného je objektívny zákon. Mieru možnosti vyjadruje kategória pravdepodobnosti. Rozdiel medzi abstraktnou a konkrétnou (reálnou) možnosťou je podľa autorov v tom, že prvá sa za daných podmienok môže realizovať iba náhodne, kým druhá nevyhnutne; abstraktná možnosť sa môže, ale nemusí zmeniť na reálnu. Svoj výklad kategórií nevyhnutnosti a náhodnosti autori zameriavajú proti odtrhovaniu nevyhnutnosti a náhodnosti. Ukazujú tiež nedostatky rozlišovania nevyhnutnosti a náhody podľa ich vnútorného či vonkajšieho základu (nevyhnutnosť ako to, čo má a náhoda ako to, čo nemá základ vnútri daného systému). Namiesto toho navrhujú rozlišovať nevyhnutnosť a náhodu podľa spôsobu premeny možnosti na skutočnosť. Nevyhnutnosť sa charakterizuje ako spôsob realizácie „jednej možnosti“, náhoda ako spôsob výberu z niekoľkých rozličných možností. Aj kauzálny súvis sa charakterizuje ako určitá závislosť medzi prechodmi možného na skutočné: premena možnosti na skutočnosť v jednom objekte vyvoláva premenu možnosti na skutočnosť v inom objekte. Príčinný súvis sa charakterizuje takými vlastnosťami, ako je pôsobenie, následnosť, nevratnosť, jednoznačnosť a neredukovateľnosť účinku na príčinu. Charakterizujú sa rozličné typy súvislostí (jednoznačná, jednomnohoznačná, mnohojednoznačná a mnohomnohoznačná determinácia). Dialektická koncepcia determinizmu sa odlišuje od mechanickej jednak uznaním objektívnej dialektiky nevyhnutnosti a náhody, jednak prehĺbením pojmu príčinnosti do pojmu vzájomného pôsobenia. Vzájomné pôsobenie sa charakterizuje ako jednota reaktívneho a aktívneho príčinného radu. Rozlišuje sa vnútorné a vonkajšie vzájomné pôsobenie (ktoré nie je totožné s vnútornou a vonkajšou príčinou). Pod-

Ľa toho, či v systémoch prevláda intenzita vlastnej alebo vonkajšej aktivity, členia sa systémy na dynamické (vnútorná aktivita je mizivo malá), štatistické (relatívna rovnováha vnútorných a vonkajších príčinných rádo-
v) a vývinové (prevláda vnútorná aktivita). Zákony vývinových systémov v sebe združujú moment dynamickej a štatistickej zákonitosti, cyklickosti a nevratnosti.

V druhej časti recenzovanej knihy, ktorá má názov *Dialektika ako teória vývinu materiálnych objektov*, prechádzajú autori od analýzy fungovania materiálneho objektu k budovaniu teórie jeho vývinu. Táto časť tak-
tiež obsahuje štyri kapitoly. V piatej kapitole *Vzájomná väzba fungovania a vývinu materiálneho objektu* sa skúma vzťah medzi pohybom a vývinom, medzi štruktúrnymi, funkcionálnymi a vývinovými zákonmi a problém historizmu vývinových zákonov. Pojem pohybu a pojem vývinu majú ten istý rozsah a líši sa iba stupňom všeobecnosti: medzi nimi je vzťah abstraktného (pohyb) a konkrétneho (vývin). Pojem pohybu sa konkretizuje v pojme vývinu, ktorý je fundamentálny. Vývin sa charakterizuje zameranosťou, nevratnosťou, samodetermináciou a subordináciou celostných sústav. Jeho teoretické zobrazenie možno dosiahnuť iba celým systémom zákonov a kategórií dialektiky. V práci sa rozlišujú tri základné typy zákonov: štruktúrne (štruktúra - stacionárneho objektu), funkcionálne (kvalitatívne stabilná reprodukcia štruktúry a prvkov systému) a vývinové (kvalitatívna prestavba štruktúry a prvkov systému späť so zmenou charakteru reprodukcie). Zákony organických (biologických a sociálnych) systémov v sebe zjednocujú vlastnosti štruktúrnych, funkcionálnych a vývinových zákonov. Ich jednota vyjadruje podstatu samovyvíjajúcich sa systémov. V práci sa zdôrazňuje metodologický význam dialectic-

kého chápania zákonov a jeho význam pre kritiku oportunizmu a revizionizmu. Vývinové zákony majú historický charakter, sú závislé od svojich immanentných podmienok (faktorov) a spolu s nimi sa aj menia. V práci sa podrobuje kritike prežívajúci názor o nemennosti objektívnych zákonov.

V šiestej kapitole *Proces vzájomnej premeny kvantitatívnych a kvalitatívnych zmien* autori skúmajú jednak proces prechodu od kvality ku kvantite (diferenciácia objektu na jedno a mnohé a formovanie všeobecného v mnohom), jednak proces prechodu od kvantity ku kvalite (spätosť kvality objektov so špecifickou kvantitou, existencia vrchnej a spodnej hranice, resp. určitého intervalu kvantitatívnych zmien). Vymedzuje sa tu pojem „priestoru stavov“ a „priestoru mier“
Výskum danej problematiky vyúsťuje do analýzy „uzlovej línie mier“ a kvalitatívneho skoku. Uzlová línia mier sa chápe ako proces riešenia rozporu medzi mierou (normou) a anomáliou. Skok sa charakterizuje ako konečný „bod v priestore stavov“ objektu, ako moment v jednote pretržitosti a nepretržitosti, stability a nestability systému (stabilita sa charakterizuje zápornou a skok pozitívnu spätou väzbou). Hoci má skok konečný objem, predstavuje kratší časový úsek procesu než postupnosť zmien.

V siedmej kapitole *Vývin: proces vzniku, rozvíjania a riešenia protirečení* sa analyzuje zákon jednoty a boja protikladov. Rozoberá sa tu pojem protirečenia, hybných síl vývinu, samopohybu a samovývinu. Východiskovým určením kategórie dialektického protirečenia je vzťah vzájomne sa podmieňujúcich a vylučujúcich protikladov. Rozlišuje sa predmetné (objektívne) a myslené (gnoseologické) dialektické protirečenie. Obidve sa odlišujú od (formálne) logického protirečenia. Predmetné protirečenie má po-

vahu vzájomného pôsobenia protikladov; stránky gnozeologického protirečenia nie sú vo vzťahu vzájomného pôsobenia. Predmetné protirečenie má vonkajšiu a i vnútornú zložku (vonkajšiu polaritu protikladov a vnútornú rozpornosť protikladných momentov a tendencií). Pojem dialektického rozporu zahrnuje moment sebanegácie (samoprotirečivosti). Rozpor je podmienený a je základom príčinnosti. V práci je pokus o vymedzenie rozdielu medzi rozporom ako zdrojom vývinu a hybnou silou vývinu (ich kritériom má byť rozlíšenie bezprostredných a sprostredkujúcich, resp. pôsobiacich a regulatívnych príčinných radov). Analýza dialektického protirečenia zákonite prerastá do rozboru samopohybu a samovývinu. V práci sa ukazuje, že na ich pochopenie je nevyhnutný rozbor imanentnej, spontánnej, vnútorne nevyhnutnej aktivity systému. U konečných systémov s relatívnym samopohybom či samovývinom hrá okrem toho dôležitú úlohu analýza vzťahu vnútornej a vonkajšej aktivity (systému a prostredia). U zložito organizovaných systémov proces samozachovania a sebareprodukcie v podmienkach meniaceho sa prostredia nadobúda formu výberovosti, zameranosti a cieľovosti. Samovývin sa odlišuje od samopohybu tým, že v ňom dochádza k transformácii štruktúr a systémov.

V poslednej, ôsmej kapitole *Vývin — proces zameraných zmien*, sa analyzuje zákon negácie negácie. Autori rozlišujú medzi významom termínov „negatívne“ [opak pozitívneho] „negativita“ [rozpornosť ako prameň aktivity] a „negácia“. Negácia sa chápe ako reálne prebiehajúci proces kvalitatívnej premeny systému a jeho dôsledok. Existuje vo forme zachovania a prekonania (sňatie, *Aufhebung*) a vo forme deštrukcie (napríklad rozšľapnuté zrnó). Deštrukciu podľa autorov nemožno označovať za nedialek-

tickú; nemožno ju však ani absolutizovať v podobe negatívnej dialektiky [Adorno T. W.]. Negáciu negácie treba pochopiť nielen ako „špirálovitosť“ vývinu, ale hlbšie, ako jednotu cyklickosti a nevratnosti vývinu a jeho zákonov. Triáda je len vonkajším výrazom evolúcie vnútorného dialektického protirečenia. Zameranosť vývinových procesov sa charakterizuje ako nevratnosť kvalitatívnych zmien, zahrnujúca možnosť vznikania principiálne nových možností a tendencií a zánika starých možností a tendencií. Rozlišujú sa tri základné typy zameranosti historických zmien: progres [zvyšovanie úrovne organizácie, univerzalizácie, relatívnej nezávislosti systému od podmienok prostredia, perspektívnosti], regres [znižovanie úrovne organizácie, univerzalizácie, rozpad existujúcich štruktúr, znižovanie perspektívnosti] a vývin v jednej rovine (rovnováha medzi prvkami prvého a druhého). Reálne procesy v sebe združujú všetky tri momenty; rozdiel je v tom, ktorý z nich je dominantný. V práci sa taktiež rozlišujú formy vývinových procesov (konvergenčia, divergenčia, paralelizmus, poly- a izomorfizmus atď.) a druhy vývinu (individuálny, historický atď.). Autori ukazujú, že závažným momentom zameranosti vývinu je jeho etapovitosť [zmena vývinových fáz, epoch atď.]. Výklad teórie objektívnej dialektiky končí rozborom pojmu cieľa a cieľovosti. Autori podrobujú kritike idealistickú teleológiu, no podčiarkujú význam teleonomiky, v ktorej sa cieľ chápe ako konečný produkt vývinu zadáný v nejakom programe. Ukazujú, že cieľovosť je jedným z dôležitých kritérií stupňa organizácie a progresívneho vývoja živých systémov.

Recenzovaná kniha je syntézou základného výskumu sovietskej filozofie v oblasti materialistickej dialektiky, koncentrovaným výrazom jej kolektívnej skúsenosti. Obsahuje bohatý

materiál z dejín filozofie, prírodných i spoločenských vied a techniky, ktorý je organicky zapojený do textu a neruší logický výklad. Kniha je významným pokrokom vo výskume a výklade materialistickej dialektiky a posúva ho do novej roviny. Odráža, pravda, aj špecifické názory autorov, ktoré — ako sami uznávajú — nie sú vždy všeobecne prijaté. Kategórie, ktoré sa v práci označujú za ontologické, v skutočnosti majú svoj gnozeologický a logický aspekt (dokazuje to aj recenzovaná kniha); vzniká preto otázka výstavby jednotného kľúčového systému kategórií materialistickej dialektiky, ktorý by plnil ontologické, gnozeologické i logické funkcie. V knihe sa používa pojem bytia ako existencie, ale špeciálne sa neanalyzuje (prírodné a prírodnospoločenské bytie, objektívne a vedomé bytie, predmetný a myslený objekt). Správne sa v nej zdôrazňuje rozdiel medzi dialektickým (predmetným a gnozeologickým) protirečením a formálnologickým sporom, no v niektorých formuláciách sa neodlišujú dostatočne. Ťažko asi možno súhlasiť s názorom, že „pojem javu nepredstavuje zvláštne ťažkosti pre filozofickú analýzu“. (s. 113) Práve naopak, pojem javových foriem (prevrátených, iracionálnych, imaginárnych) je jednou z najťažších otázok filozofickej analýzy vôbec. Vymedzenie podstaty ako základu javových foriem je nedostatočné bez analýzy pôvodu tohto základu (aby sa nadhodnota mohla stať základom pre vysvetlenie zisku, renty a úroku, musel Marx objasniť jej pôvod). Vymedzenie kvality

ako jednoty prvkov a štruktúry je problematické, lebo štruktúra nie je len usporiadaním kvalitatívnych, ale aj kvantitatívnych, priestorových, podstatných atď. vzťahov. Analýza kvantity ako jednoty čísla a veličiny je nedostatočná už preto, že sám pojem čísla a veličiny predpokladá filozofickú kategóriu kvantity. Analýza pojmu miery sa v práci miestami redukuje na jej matematický a kybernetický rozbor. Problematická je napríklad charakteristika skoku ako pozitívnej spätnej väzby (teda ako niečoho podnieteného zvonka). Nevyhnutnosť, ktorá je realizáciou „jednej možnosti“, má povahu absolútnej nevyhnutnosti, kým reálna nevyhnutnosť je relatívna. Autori to sami dokazujú tam, kde hovoria o zákone ako o spektre možností a o historickosti vývinových zákonov. Pojem samopohybu a samovývinu sa síce vymedzuje pojmami imanentnosti, spontánnosti, vnútornej nevyhnutnosti atď., ale obsah týchto pojmov zostáva zatiaľ otvorený.

Význam recenzovanej knihy, ako napokon každej serióznej vedeckej práce vôbec, je teda nielen v tom, že určité problémy rieši a uzatvára celú jednu etapu diskusie o materialistickej dialektike, ale že zároveň otvára nové otázky a problémy, novú etapu vo výstavbe materialistickej dialektiky. Päťväzkové dielo sovietskych autorov *Materialistická dialektika* bude preložené do češtiny (v Nakladateľstve Svoboda). Nesporne prispieje aj k prehĺbeniu nášho výskumu v danej oblasti.

Václav Černík

KRITICKÝ NÁČRT POSTPOZITIVISTICKÉHO PROJEKTU VEDY

A. V. PANIN: Dialektický materializmus a postpozitivismus. Moskva 1981, 240 s.

Rast spoločenských funkcií vedy a vedeckého poznania vôbec je významným motívom prehľbujúceho sa záuj-

mu rôznych vedných oblastí o ich reflexiu. V storočí skutočne búrlivého rozvoja vedy, v období, keď sa veda